

az Ellebodius-tanulmány egy Balassival kapcsolatos szép következtetésbe, s idézhetnők a magyar köztudatban csakugyan ismeretlen Leone Ebreo szerelemtanát tárgyaló dolgozat Balassi-allúzióit is. (318, 320, 322, 324. l.) *A reformáció szerepe az anyanyelvű irodalmak fejlődésében* című tanulmány (1975) egyik fő törekvése is az, hogy a magyar vonatkozások méltó helyükre, a nemzetközi összefüggések áramába kerüljenek. Megértjük most már, milyen fájdalmas igazságot hangoztat Klaniczay Tibor, amikor Hauser Arnold *A művészet és az irodalom társadalomtörténete* című könyvének kései magyar fordítását ismeretve (417–418. l.) keserűen tapasztalja, hogy a magyar kultúrából kiszakadt Hauser szintézisében

„a magyar irodalom és művészet még a legkisebb utalás szintjén sincs jelen”. (Sovány vigasz, hogy Hauser professzor élete végén mégiscsak hazajött – mint Pekri János, teszem hozzá a Mohács-esszé nyomán, aki a mohácsi csata előtt néhány nappal szökött vissza a töröktől: „meghalni a magyar seregben”.)

A Hagymányok ébresztése olyan nagy formátumú irodalomtörténeti és művészeteoretikust reprezentál, aki akkor is öntudattal, egyszersmind józan mértékkel szolgálja nemzete műveltségét és képviseli tudományát, ha a világkultúra összefüggéseiben gondolkodik.

Kovács Sándor Iván

BOTTA ISTVÁN: MELIUS PÉTER IFJÚSÁGA

Bp. 1978. Akadémiai K. 218 l. (Humanizmus és reformáció 7.)

Botta István könyve a magyarországi reformáció kutatásának „jelentős állomása”, olyan mű, amelynek kérdésselvetései és megoldási javaslatai kikerülhetetlenek lesznek a kutatók számára. Levéltárba járó kutató munkáját vehetik kézbe az olvasók, olyan tudósét, aki nem csupán arra képes, hogy izgalmas dokumentumokat ásson elő Nagyszombat, Kassa archívumaiból, az Országos Levéltárból, vagy éppen a bécsi Staatsarchivból, hanem arra is, hogy ezeket a korszak alapos ismeretén nyugvó körülményekkel és ugyanakkor invenciózusan értelmezze is. E szorgos munka eredménye: nagyon vonzó kép arról, hogyan telt el Debrecen nagy hírű reformátorának ifjúsága, milyen útipoggyásszal érkezett, hogy hozzájáruljon hatalmas méretű teológiai, egyházszerzői munkásságához.

Melius Debrecenbe érkezése előtti életútjáról bizonyosan csak annyi tudható, hogy 1556 októberében beiratkozott a wittenbergi egyetemre, ahol 1557 augusztusa előtt folytatta tanulmányait, majd ismét eltűnik szemünk elől, s 1558-ban kerül Debrecenbe. Ezt az évet sokféle elképzeléssel próbálták már kitölteni, a most javasolt megoldás azonban lényegesen eltér a korábbiaktól. Botta azonosítja a nagy hírű debreceni reformátort Somogyi Péter vágsellyei tanítóval, akit Oláh Miklós kétszer is bezárattott, s akinek életútját a börtönben írott naplója alapján rekonstruálni lehet. Nincs mód itt arra, hogy részletesen ismertessem ezt a minden eddiginél izgalma-

sabb ifjabb Meliust eredményező rekonstrukciót, csupán eredményét vázolom fel.

A dunántúli köznemesi család sarja Nádasy Tamás udvarában kezdi pályáját, kapcsolatban áll a Nádasy támogatását élvező tudós humanisták legtöbbszörével (Perneszi, Szegei Fraxinus Gáspár), kapcsolatba kerül azokkal (Huszár Gál, Fejérthóy János, Beythe István), akik a reformáció hívei lettek. 1554 táján a túróci prépostság Révayak által elzáróztatott birtokára, Vágsellyére kerül tanítónak, s folytatja a vidék Huszár Gál által kényszerűen félbehagyott reformációját. A birtokok visszaszerzésén fáradó Oláh Miklós érsek eretnekként börtönbe veti, de pártfogói (Nádasy Tamás, a Révayak, Báthori András országbíró) kiszabadítják. Meg kell azonban ígérnie, hogy az érsek egyházmegyéjébe nem tér vissza. Erdődön a Báthoriaknál talál menedéket 1556 tavaszán vagy nyarán, majd felépülése után Báthori György és felesége támogatásával a wittenbergi egyetemre indul. Wittenbergben nem tölt sok időt, mert 1557 márciusa táján már itthon van. A Révayak talán mert kedvezőbbnek látják a helyzetet, vagy nagyobbban ítélik esélyeiket a birtok megtartására, vagy az antitrinitarizmus, illetve a római egyház elleni harc céljából visszahívják tanítójukat, s visszahelyezik Vágsellyére. Továbbra is a reformáció terjesztésén munkálkodik, lutheránussá teszi a helyi katolikus papot is. Oláh Miklós azonban ezt nem nézi tétlenül, s 1557 júliusában ismét letartóztatja. E má-

sodik fogság alatt írja meg ekkor még nyomtatásra szánt, de Nyugat-Magyarországról való távozásával aktualitását veszített naplóját, amelynek kinyomtatása más tényezők (Beythe elköltözése, Huszár Gál nehéz helyzete) miatt is végleg elmarad. 1558. június 7-én közbenjárói ismét kiszabadítják, s újra Erdődre megy. Ekkor szentelik pappá, s Inyngi Török János, akinek családjával familiáriusuk Tengődi Bornemisza Jánoson keresztül korábban is kapcsolatban volt, magához veszi prédikátornak. Ekkor még lutheránus.

A későbbi nagy hatású reformátorhoz méltó ifjúság. Gyanítom azonban, hogy az ügy immár több mint egy évtizedes története ezzel nincs lezárva. Bogár János 1967-ben juttatta el a *Református Egyház* című laphoz a fenti azonosítást felvető dolgozatát. A szerkesztőség Botta István 1972-es előadása után 1973-ban csak – az ő elképzeléseivel néhány ponton érintkező – téziseit tette közzé. Bogár dokumentációját nem ismerem, de egy pillanatil sem kétséges, hogy Botta István sokkal megalapozottabb elképzelést vázolt fel. Elég csak arra utalnom, hogy szívós munkával felkutatta a Nyírbátori Somogyi Péterre vonatkozó dokumentumokat, s ezáltal teljesen egyértelművé vált, hogy ő nem lehet azonos a vágssellyei tanítóval. (A végrendelet felfedezése szerencsés fogás: gazdaság-, művelődés- és irodalomtörténész számára egyaránt izgalmas dokumentum. Hogy csak az utóbbi szempontról tegyek említést, egyértelművé teszi Rimay János születési dátumát (1569), s egyben újabb bizonyíték Rimay és az Ecsedi Báthoriak Keserű Bálint által dokumentált kapcsolatára.) Számomra tehát nagyon rokonszenves ez a pályakép, s ami ennél fontosabb, a humanizmustól a reformáció lutheri áramlatán keresztül a helvét irányzatokig tartó ívelésével logikusan beleillik a XVI. századba. Botta lendületes bizonyító eljárását követve valóban az volt az érzésem, hogy kikerülhetetlen e hipotézis megfogalmazása. Néhány problémát mégis szeretnék fölvetni.

Először a névhasználatról. A gondolatmenetet elindító első fejezet tanulságát úgy összegzi a szerző, hogy Melius 1556–1563-ig keresztneve mellett következetesen csak a Somogyi családnevet használta. Ugyanakkor 1562-vel bezáróan számszerűen többször szerepel a Melius (Melios) név keresztneve mellett, mint a Somogyi. Természetesen szerepel az utóbbi is, tehát egyáltalán nem kizárt, hogy a napló szerzője Melius, az itteni névhasználat indoklását azonban az említett vegyes előfordulás miatt egyrészt fölöslegesnek, másrészt kevésbé meggyőzőnek érzem. Ha az

egyetem előtt használhatta e Botta szerint választott humanista nevét, miért nem használhatta volna utána is. S miért kellett volna lepleznie a naplót még lutheránusként író tanítónak, hogy a wittenbergi egyetem hallgatója volt.

Botta semmivel sem épít többet egy-egy tényre, mint a korábbi elképzelések, de az életút ködbevesző szakaszait olykor túlfeszített hipotézisekkel kénytelen áthidalni. Báthori András országbíró jelen volt, amikor Somogyi Péter *második* fogságában, kiszabadulása előtt Oláh Miklós utoljára hallgatta ki. Merésznék tartom, hogy ebből nemcsak arra következtet, hogy Báthori már első fogságában is közbenjáró érdekében, hanem arra is, hogy mindkét fogsága után a Báthoriak birtokán, Erdődön talált menedéket. Külön problémát jelent itt, hogy ha Báthori György és felesége (Somlyai Báthori Anna, volt Drágffy Gáspárné) küldték ki, miért rendelték haza a Révayak. Másrészt ezen a ponton koncepciójából az következnék logikusan, hogy megkérdőjelezze azt a Laskói Csókás Péterre visszamenő hagyományt, mely szerint Meliust azért hívták haza, „ut contra Arrianos laboranti patriae succurreret.” Problematikus ugyan, hogy azt a Somogyi Pétert, aki a Révayiak levelezésében *magisterculus* (tanítócska), s akinek aligha lehetett akkor még neve a reformáció hívei között, ezért hívják haza. Kérdéses továbbá, feltételezhetjük-e a Révayakról – akár Stancarora, akár Gribaldira értjük is a contra Arrianos kifejezést (de különösen ez utóbbi esetben) – az ilyen jellegű fellépést. Botta felvillant az eredményei ismertetésekor felvázolt más megoldásokat is, de nem érzékeli megfelelően ezek és az említett hagyomány egymásnak ellentmondó voltát.

Nagyon nagy jelentőségű, s Botta egész koncepciójának kulcsfontosságú mozzanata, hogy kiiktatja Melius életéből a tolnai iskolázást, s a Skaricza Máté megörökítette vitáit Szegedi Kis Istvánnal a mostanság elfogadottnál jóval későbbre, 1558–59-re datálja. Skaricza ezt az eseményt – nyilvánvalóan tévesen – 1541-re teszi, s azóta a legkülönfélébb megoldások születtek. A szerző találoán mutat rá ezek gyenge pontjaira. Ez azonban olyan fontos, további kérdések özőnét magával rántó probléma, hogy szívesen láttam volna a korábbi datálásra építő elképzelések terjedelmesebb, minden részletre figyelmet fordító kritikai megrostálását. Szerzőnk munkakedvét ismerve, erre nem kell sokáig várnunk.

Botta alapos munkával gyűjtötte össze azokat a mozzanatokot, amelyek a vágssellyei tanító és Melius szellemi orientációjában, érdeklődésében,

műveltségében azonosnak vagy nagyon rokonnak mutatkoznak. E nagyon alapos munka láttán nem jó érzéssel, de mégis azt kell mondanom, hogy ezek egy más módon bizonyított azonosság esetén jól dokumentálnák Melius szellemi gyarapodását, világképének állandó és változó elemeit, végleges, perdöntő bizonyítéknak azonban még a legkonkrétabb, a legkevésbé tipikus mozzanatok sem tekinthetők. Mert még az olyan nagyon konkrét, „Az két Sámuel könyveiben” olvasható szöveg hely: – „Az vén érsek így csalja meg a prófétákat, mint Telegdi Miklóst, frater Jánost.” – esetében is elmondható, hogy ha frater János azonos is Kolozsvári Jánossal, tudhatott róla Melius akkor is, ha nem azonos a vágsellyei tanítóval. Távol áll tőlem, hogy a hipotézis megfogalmazását kifogásoljam, hiszen Botta István könyve teljesen meggyőzőtt arról, hogy ezt egyszerűen nem lehetett nem megfogalmazni. Én azonban nyitottabban, s valóban hipotézisként vázoltam volna fel, s ezt azzal is dokumentáltam volna, hogy jobban elhatárolom, mikor beszélek Somogyi Péter vágsellyei tanítóról, s mikor Melius Juhász Péterről.

A Somogyi Péterrel való azonosítás komoly eszmetörténeti következményekkel, az ifjú Melius teológiájának gyökeres átértékelésével járt. Botta fejtegetéseit az európai reformáció fejlődési tendenciáinak – elsősorban a reformátorok úrvacsora-vitáinak – kiterjedt elemzésére alapozza. Az ilyen formátumú tudósnál szinte természetességgel adódó alapos ismeretekre épített következtetésekkel azonban nem mindig tudok egyetérteni. Nem tudott meggyőzni arról, hogy Luther úrvacsorata a modern természettudományok eredményeivel jobban összeegyeztethető, s ezért a XVI. században is modernebb, mint a svájciaké. Továbbra is megmaradok azon a közkeletű állásponton, hogy ebben a számunkra talán érthetetlenül nagy indulatokat fakasztó vitában Zwingli felfogása a legracionalisztikusabb, s ilyen módon a leginkább „modern”.

A mindig figyelembe vett nemzetközi háttérben rajzolja fel Melius helvét fordulatát, s természetesen számításba kell vennie a magyar reformáció története e köztudottan legkevésbé ismert szakasza egész problematikáját. Nagyon leegyszerűsítve, a következőképpen összegezhetjük felfogását: a magyar reformáció azon helvét irányba, amely a hatvanas években többek között Melius sokirányú tevékenysége közepette diadalra jutott, az ötvenes évek végére (1559 dereka tájára) alakult ki. E mérsékelt helvét felfogás hívei a svájci irányzatokhoz hasonlóan a szándékosan félre-

magyarázott Melanchtonra hivatkoztak. E felfogás egyfelől a radikálisabb helvét tanításokat képviselő, s Karlstadt hatása alatt álló Kálmáncsehi s talán Szegedi Gergely képviselte vonal, valamint a Luthert és Melanchtont helyesen egységben látó lutheránus tábor ellen folytatta „kétfrontos harcot”. E koncepciónak vannak olyan elemei, amelyeket nem lehet elég nagyra értékelni. Ilyen mindenekelőtt az, hogy kidomborítja az utóbbi évek publikációi – főleg Esze Tamás dolgozataira gondolok, amelyek közül az egyik legizgalmasabb: *Sztárai Gyulán*, A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei, 83. 1973. 89–192. kimaradt a bibliográfiából – ellenére is kevésbé ismert Kálmáncsehi és Szegedi Gergely nagy jelentőségét a magyarországi reformáció fejlődésében. (Kettejük viszonyának tisztázása, s az európai háttér felrajzolása érdekében rendkívül hasznos lenne az utóbbi Varjas Béla által Wolfenbüttelben megtalált úrvacsorai disputációjának közzétételére.) Nem kétséges, hogy Melius és társainak sok mindent meg kellett tagadniuk, vagy át kellett értelmezniük abból, amit ők tanítottak. Az átértelmezés aspektusát is feltétlenül hangsúlyozni kell, mert többek között a *Studia et Acta III.* kötetében közzétett Melius-szövegek, valamint Makkai László tanulmányai dokumentálták, hogy még a társadalmi radikalizmus tekintetében sem beszélhetünk a korábbi hagyomány teljes feladásáról. A „kétfrontos harc” kifejezést tehát egyfelől nagyon találónak érzem, másfelől azonban elmossa, hogy Meliusék Kálmáncsehi folytatói is.

A magyarországi reformáció helvét irányba fordulására vonatkozóan Botta István egy helyütt nagyon lényeges összegző megállapításokat tesz. Miután kifejti, hogy a svájci teológusok felé fordulás „nem okvetlenül jelentett hitvallási irányváltoztatást, gyakran csupán egyházpolitikai tájékozódást szolgált”, példákat hoz arra, hogy a purifikáló törekvések mögött sokszor flaciánus vagy breznianus tendenciák húzódnak meg. Nagyon lényeges megállapítás, amely érzékelteti, mennyire nehéz bemérni egy hazai jelenséget az európai koordináta rendszerben. Nem ténnyében az egyházpolitikai tájékozódás elé a „csupán”-t. Hiszen az európai reformáció arra is tud példákat felmutatni, hogy olykor egy-egy irányzat elkülönülését kezdetben nem dogmatikai, hanem éppen ekleziológiai, szociál-etikai, politikai nézeteltérések okozták. A helvét reformáció elterjedését is döntő mértékben az magyarázza, hogy tanai a korabeli magyar társadalom több rétegének voltak – természetesen más-más okból

– megfelelőek. Az egyházipolitikai tájékozódást tehát semmiképpen sem választanám el ilyen élesen a tanításbeli kérdésektől, s az „új tájékozódás” kezdetének tekinteném. (Amelyet persze nem minden esetben követte feltétlenül az új irányzathoz való csatlakozás.)

Kissé problematikusnak tartom viszont a szerző főleg Melanchtonra vonatkozó moralizáló megjegyzéseit. Ha figyelmen kívül is hagyjuk azt a vitakérdést, hogy hol áll tulajdonképpen a praepceptor Germaniae úrvacsorátana, annyit mindenképpen szükséges leszögeznünk, hogy nem a „jóhiszeműség” vagy „rosszhiszeműség”, a „jó szándék”, vagy „rossz szándék” azok a fogalmak, amelyekkel a helvét tanokat Melanchtonra hivatkozó prédikátorok tevékenységét jellemeznünk kell. Ne beszéljünk hát arról sem, hogy „Kálvin s egész köre meg gondolatlan vélekedése vezette félre” a magyarországiakat. Ahogy Kálvinnak, úgy a magyaroknak is megvolt a jó okuk arra, hogy úgy értémezzék Melanchtont, ahogy számukra célszerűnek látszott.

Szeretném még néhány jelentéktelen tévedésre vagy nem egészen világos helyre felhívni Botta István figyelmét. Az RMNY I. 312. megjelenése idejének meghatározásához szerintem csak akkor vinne közelebb a körülmények felvázolása, ha a szerző azt is megindokolná, miért nem tünteti fel a kiadvány a nyomtatás helyét és idejét, valamint a nyomdászt, Báthori cenzúra-rendelete előtt. (35–36. l.) Tudomásom szerint Somogy Máté esetében nem tudunk „tekintélyes férfiak”

közbenjárásáról, csak Patkó Mihálynál. Őt pedig, miután bűneit megbánta, nyugodtan alkalmazhatta Báthori Miklós udvarbíróának anélkül, hogy valamiféle „latens sztoicizmus”-sal kapcsolatba hoznánk. (45–46. l.) A könyv egyik legnagyobb szenzációja Fráter Gáspár. Botta a témához szabott kis portrét kerekített ItK-beli cikkéből, ahol Holl Bélával együtt egy rendkívül izgalmas költőt fedeznek fel. A Meliushoz írott levél pedig eszméletörténeti szempontból tényleg rendkívüli jelentőségű. Kissé elbizonytalanított ugyanakkor, hogy Holl Béla az említett ItK cikkében úgy értelmezi Botta rekonstrukcióját, hogy „özvegyésre jutva pap, sőt domonkosrendi szerzetes lett”, holott az említett pályaképből egyértelműen kiderül, Fráter Gáspár egyszerre volt plébániai feladatokat teljesítő szerzetes-pap és nős. Kérdésem tehát az, hogy a Botta említette kivételadásban ilyen megszire is elmentek? Javasolom, ne higgyük el Meliusnak, hogy ő már Wittembergben is „tanulatlan és ítélő tehetség nélkül való ember”-nek tartotta Lelio Sozzini. Aligha ítélhette el tanait már Wittembergben, amikor akkor még Kálvin és Bullinger sem sejtették, kivel van dolguk. (99. l.) Celio Secundo Curione Bazelben nem lelkész volt, hanem az egyetem híres professzora. (160. l.)

Összegezve: Botta István a magyar reformáció történetének kardinális kérdéseit tárgyaló könyve komoly intellektuális teljesítmény. Bátor kérdésfelvetéseivel és megoldási javaslataival a további kutatásnak folyamatosan szembe kell néznie.

Balázs Mihály

MŰVÉSZET ÉS FELVILÁGOSODÁS

Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. Zádor Anna–Szabolcsi Hedvig. Bp. 1978. Akadémiai K. 636 l.

Ha még köztünk lenne, e tanulmánykötetet kétségtelenül Szauder József ismertetné irodalomtörténeti szakfolyóiratban: nemcsak azért, mert a literatúra mellett kitűnő ismerője volt a képzőművészeteknek, nem is csak azért, mert Faluditól Kölcseyig terjedő fő kutatási területe pontosan egybevágtott a Zádor Anna bevezető tanulmányában új korszakként felfogott fél századdal (1770/80–1820/30), hanem főként azért, mert a néhány éve elhunyt állami díjas tudós *Az Estve és Az Álom* c. kötetében összegyűjtött utolsó nagy tanulmányai és a hagyatékából előkerült iratok éppoly alapokig lehatoló komplex kutatások eredményei, mint amilyeneket a *Művé-*

szet és felvilágosodás tartalmaz; olyan munkásság és szándékok találkozhattak volna tehát, amelyek (véleményem szerint) egyedül alkalmasak egy eléggé elfelejtett, egy és más vonatkozásban egyenesen felfedezésre váró kor feltárására. A mostani ismertető, aki csak alkalmanként, pusztán az amatőr érdeklődésével olvas művészettörténeti publikációkat, távol áll attól, hogy kellő tárgy- és anyagismerettel szóljon hozzá a XVIII–XIX. század fordulójának művészetéhez: legfeljebb a kutatások módszeréhez fűzhet megjegyzéseket, csak általában mérlegelheti, hogy érdemes volt-e a kiemelkedő alkotásokat fel nem nagyon mutató, de annál nagyobb felkészültséget kívánó korszaknak